

БЪЛГАРСКИЯТ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ЧИТАТЕЛ КАТО ИНТЕРПРЕТАТОР И ВЪЗПРИЕМАТЕЛ НА ТЕКСТА*

ДОЧО ЛЕКОВ

Категорията „читател“ във всичките си разновидности — интелектуални, социални, национални, — изследвана в зависимост от времето, от различните обществени и културни институции, е обединена от един компонент — четенето. С появата на книгата се появява и читателят, т. е. този, който трябва да я *прочете*. Неслучайно Симеоновият сборник от 1076 г. започва със статията „Слово на някой си калугер за четенето на книгите“ (к. м.). Информация, свързана с процеса на четенето, откриваме в много приписки, в съчинения от периода на Прехода. Какво представлява четенето в зависимост от текст и читател; каква е неговата психология; до каква степен читателят е зависим от текста и текстът от читателя; каква роля оказват различните типове мислене при интерпретацията на творбата — тези и много други въпроси занимават през последните десетилетия представителите на различни школи от рецептивната естетика. Изказани са перспективни становища, противоположни мнения, текстът и читателят са поставени в различни проекции.

Но и рецептивната естетика, като клон от научното познание, има своя история. Много от въпросите, върху които днес се дискутира, са разглеждани в миналото. Начинът на тяхното изясняване, теоретическите и практическите им решения в определени случаи са незадоволителни. Но „рационалното зърно“ в тях трябва винаги да се има предвид. А то прави опит да „покъсне“ още в публикации през Възраждането.

Появата на периодичния печат съдейства за количествени и качествени изменения в категорията „читател“. Проблемът, *какво* и *как* да се чете, за читателския интерес и реализацията му чрез текста излиза на преден план. Още в първото българско периодично издание — сп. „Любословие“ — се появява статията „Наставление полезно прочтения от Любомудрий Кума“¹. Тя има, както личи и от заглавието, компилативен характер. Обнародването ѝ на страниците на „Любословие“ документира общовалидността на много от принципите при четенето в различни времена, при различни народи.

Публикацията прави впечатление преди всичко с подхода на автора при поставяне на проблема за триединството „писател—творба—читател“. Насочването на читателя към „списатели по-предпочтени и полезни“ се оказва от първостепенно значение за попадането на „первоопитните и прости хора“ на такъв текст, чрез който ще придобият навики за четене. А подходящият текст е решаващо условие за създаване на контакт между автор и читател. Затова той се разглежда в зависимост от читателя в процеса на четенето, което след десетилетия ще бъде определено като „съществена предпоставка за всички процеси на литературната интерпретация“².

* От дадената за печат монография „Писател—творба—възприемател през Българското възраждане“.

¹ Любословие, I, ч. 9, декември 1844.

² V. I s e r. Act of Reading. Baltimore, 1978, p. 20.

Още пред възрожденския читател се поставя въпросът, *как да чете*. Предписанията на Фотинов, формуирани в седем точки, са фактически първият официален *новобългарски модел за четене*. Той се изгражда върху основата на няколко принципа: „Не е добро и полезно да прочиташ твърде бърже. . .“; „Полезните и достолюбиви книги трябва да се прочитат често“; „Трябва на секо уместно предложение и на секо речение да се позапираш малко“ и „да прибегнеш със искреност код друго за помощ и да го приканиш да ти изтъкува онова и каже што не можеш да познаеш“; „Весма е полезно да се преписува някой содержание на достолюбивите в книгата разуми“; „Да прочиташ списателите безпристрастно, сиреч да немаш любов или вражда на них“; „Променоване на прочитането полезно е“. Читателският кодекс, препоръчан от Фотинов, е етап в теоретическото осмисляне на онези принципи при четенето на текста, които, приложени практически, насочват към нов тип взаимоотношения в процеса на литературната и обществената комуникация. Някои от нормите в този кодекс са поставяни още през Средновековието и периода на Прехода. Но в реализацията им е доминирало религиозното, те са били обвързани с взаимоотношения, подчинени на друга система за създаване и битуване на литературната творба. Моделът на Фотинов е от светски тип. При него няма канонизирани писатели и книги, към които трябва да бъде насочен читателят. На преден план излиза утилитаризмът — възприемателят има право на избор, но на „по-полезни и на по-предпочитани списатели“. От друг характер са и интерпретациите — текстът, неясните места в него могат да бъдат тълкувани от широк кръг читатели. Пренебрегната е ролята на религиозния канон, на съобразяване с вече установеното при възприемането на творбата. Друго става и отношението на читателя към писателя. То не е предопределено от тематиката и съдържанието на книгата. Безпристрастното четене на светския текст дава възможност за свободната му интерпретация, а оттук и за *безпристрастното* отношение на читателя към автора. Промяната в подхода към текста, към начина на неговото прочитане води до изменения и в цялата система — от създаването до рецепцията на отделната творба.

Светският модел на четене, регламентиран от Фотинов, внася известни корекции и в религиозния. В излязлата през 1858 г. брошура „Питания за четението“ като образец на книга се дава „светата, божествената Библия“ (с. 8). Но съобразявайки се с духа на времето и читателските интереси, авторът насочва и към полезното *светско* четиво, към четенето с *внимание*, с *разсъждаване*, с *разум*. Преповторила някои от постановките в статията на „Любословие“, брошурата „Питания за четението“ документира подхода към читателя и книгата и от страна на църквата през 50-те години на XIX в.

Проблемите на четенето са особено актуални в българското светско училище през Възраждането. Те се поставят в общ план в литературната критика и в учебната книжка, а някои от тях намират конкретна разработка в поредицата на Андр. Цанов „Напредък“, издавана през 70-те години. В три книжки от тази поредица — „Кн. 1. Как да се учат уроци. . . , 1873“, „Кн. 2. Напредване чрез прочитане. . . , 1873“ и „Кн. 3. Времето е наука и богатство. . . , 1874“ — проблемите на текста и читателя се изясняват с оглед на учебния процес, на създаване на определени ученически навики при четенето на книгата. Формирането на новия тип читател през 70-те години на XIX в. е изисквало основни принципи, свързани с книгата и нейното възприемане, да бъдат изяснявани и утвърждавани преди всичко от българското училище. Андрей Цанов, получил солидно образование в Хамилтонския колеж в Америка, талантлив педагог, разбира проникновено зависимостта между текст и възприемател и в учебния процес, и в сферата на комуникацията изобщо. Затова започва поредицата „Напредък“ с книжки, посветени на четенето, на въздействието на книгата.

Запознат с чуждестранната литература, и с американската преди всичко, той поставя проблемите на твърде широка основа. Интересува го „хигиената“ на четенето — положението на тялото; височината на масата, където е поставена книгата; откъде трябва да идва светлината; по колко часа на ден е необходимо да се чете; на какъв интервал от време да се прави почивка. Почивката да бъде активна — „като пра-

виш, ако е възможно, и някои телесни упражнения или прочитай някоя лесна книга или вестник³. В процеса на четенето, според Цанов, активно взаимодействие си оказват два компонента — текст и читател. „Не ще доказателство — отбелязва той, — че книгите само по себе си са нищо, че те не сяха да принесат никаква полза, ако не се употребяват. Нито може да има книги, ако няма читатели. За да се приеме някаква полза от книгите, трябва да се прочитат, и то внимателно и съзнателно да се прочитат.“⁴

Предлага се кодекс от норми, които трябва да има предвид читателят, преди да се насочи към книгата и по време на четенето. Започва се с препоръката „Чети с предпазване“, т. е. с избора на книгата, апелира се за възприемането на текста „внимателно и съзнателно“, „с разсъждение“, като се обръща особено внимание на интерпретацията. „Чети с уверение в себе си“ — е формулирано в точка 5 от кодекса на Цанов, т. е. „никого не наричай господар относително до умствени действия. . . Изпитвай, разсъждавай и решавай със своя ум.“ „Такъв начин [на] четение ще ти помага да употребяваш книгите право. . . , като помощници, а не като водители; като съветници, а не като диктатори (заповедници)“⁵. В съвременната рецептивна естетика се води дискусия за характера и спецификата на читателските интерпретации — до каква степен и как са свързани с текста, какви са правата на читателя над него и т. н. Цанов поставя този въпрос в българската учебна литература през 70-те години на XIX в. и има свое становище по него — при интерпретацията на творбата читателят не трябва да бъде в пълна зависимост от писателя, от онова, което той санкционира чрез писменото слово. Всеки може да подхожда към текста от позициите на своя опит, интелект и нагласа, без да бъде ограничаван от авторитета и диктата на автора. Само тогава читателят ще стигне до свое „оригинално разсъждение“, до „независими мисли“⁶. Изграждането на такъв тип читател започва от училището, продължава, както посочва и Цанов, чрез читалището, периодичния печат, чрез историческото, научното, художественото четиво. „Всяко читалище трябва всегда да помни целта си, която е да се труди да посади между народа вкус за прочитание. . . Нека помнят, че най-полезният и най-трайният капитал, щото могат придобия, са *читателите*“⁷.

Формирането на вкуса, текстът в неговото единство с читателя и писателя, четенето интересуват живо не само педагози и ученици. През 70-те години, когато се формира възприемател от нов тип, в периодичния печат се появяват публикации, адресирани към читатели от различни възрастови и интелектуални категории. В сп. „Читалище“ С. С. Бобчев обнародва преводната статия „Изборът на книги за прочитане“⁸, в която отново е поставен въпросът за подходящата и полезна книга, за начина на нейното възприемане в зависимост от времето, когато е четена от един и същ читател. „ . . . Харната книга е всякога нова, харната книга е всякога неизтощима. Този, който я прочита често, открива в нея нови поглед, всякога съобразно с възрастта на живота си. . . “ (к. м).

Проблемът за многофункционалността, за интерпретацията на текста в зависимост от възрастта, културата, жизнения опит на адресата занимава постоянно българската интелгенция. „Прочитанието трябва да бъде умерено, редовно и внимателно“, съветва Ю. М. Стателов⁹. Отново вниманието е насочено към „поразмислянето“, към „извличането“ на най-същественото от текста, за да могат да се „присвоят“ „мислите и чувствата на писателя“. „Пеперудата сѐ хвърка по цветята, но не може да вземе от техния нектар, ако ги само помилва с крилата си; но пчелата, като кацне върху цвета,

³ Напредък. Наръчни книжки за онези, които желаят наука и успех. Ки. 1. Как да се учат уроци. Аидр. С. Цанов, 1873, с. 10.

⁴ Напредък. Напредване чрез прочитание. Аидрей С. Цанов, Ки. 2. Виена, 1873, с. 6, к. м.

⁵ Пак там, с. 27, к. м.

⁶ Пак там, с. 27.

⁷ Пак там, с. 48, к. м.

⁸ Читалище, г. III, 1873, кн. 5.

⁹ Ю. М. Стателов. Как трябва да прочитам. — Право, г. VII, бр. 47 и 48, 6. II. 1873.

забива са в благоуханното му венче и излиза натоварена с мед.“ Не мимолетното удовлетворение от повърхностния досег с книгата, а трайното и незаличимото („меда“), дошло в резултат на вникването, от интерпретацията („забиването“) на текста се утвърждава като основен принцип в процеса на четенето. Към него насочват и други публикации във възрожденската периодика. Славейков свързва прочитането с овладяването на родния език, с *вниманието* и *размишлението*¹⁰. За самостоятелно вникване и самостоятелна интерпретация на текста апелира и Друев в програмната си статия „За критиката“. А в наставленията към децата си, изпратени на 12 септември 1874 г. от Диарбекир, поп Минчо Кънчев ги съветва да се отнасят към книгата „с благочестие“, да вземат „на уроците разумът“¹¹. Внимателният прочит на текста се свързва със себепознанието, с формирането на национално съзнание. „Който чете, с *внимание* да чете, да *познай* какво са имали българите царство“ е отбелязано в приписка към Чирпанската преработка на „История славянобългарска“¹².

Съвременната рецептивна естетика предлага различни модели на четене — тя се интересува и от общото, и от различното в читателските възприятия¹³. Според някои изследователи „в текста говори единствено читателят“¹⁴. Писателят не съществува, той се оказва ненужен за възприемателя. Към текста и читателя се подхожда от различни позиции, с различни методи и задачи. Творбата може да бъде препрочитана от един и същ читател през различни периоди от неговия живот. В случая се осъществява така нареченият онтогенетически анализ на текста, който документира различното отношение към него в зависимост от различния жизнен опит и култура на читателя. Спомените на Ат. Илиев за начина, по който възприема стихотворенията на Войников като ученик в България и студент в Чехия, съдържат интересна информация за проучване на възрожденската литература в подобен план. Внимание заслужава и филогенетическият подход при четенето на текста, т. е. прочитът на конкретна творба от представители на различни генерации¹⁵. Начинът, по който се възприема елегията на Славейков „Не пей ми се“, например, от няколко поколения от българската интелигенция, е тема за сериозно проучване, при което филогенетическият прочит на произведението насочва към характеристики и изводи от различен характер¹⁶.

Американският изследовател Ст. Мейлаук насочва към така наречените социални модели на четене¹⁷. Те са съобразени с обществените условия при конкретно общество, с политическите структури, със социалните сили, които оказват въздействие върху „интересите на публиката и литературния вкус“¹⁸. При социалните модели на четене се обръща значително по-голямо внимание на читателската общност, отколкото на индивидуалния възприемател, както е при психологическия модел на четене например.

Своеобразието на духовния и политическия живот през Възраждането, на факторите, които формират слушателя, читателя и зрителя през този период, предполагат конкретен национално-исторически подход при четенето и изсяняването на текста. Социалният модел при интерпретацията на творбата, като имаме предвид специфично „закодираното“ в нея и достигналата до нас информация, се оказва подходящ и перспективен. Без да абсолютизираме неговата същност, под внимание трябва да се вземе

¹⁰ Нуждата от изучението на бащиния език. — Гайда, г. III, бр. 9, 1. V. 1866.

¹¹ Поп Минчо Кънчев. Видрица. Спомени, записи, кореспонденция. Второ изд. С., 1985, с. 437.

¹² НБКМ, № 1114.

¹³ I. Culler. The Pursuit of signs (Semiotics, Literature, Deconstruction). London, 1981, 57—58.

¹⁴ Преглед на различните становища вж. в: St. Mailloux. Interpretive conventions. The Reader in the study of American fiction. Cornell university press, Ithaca and London, 1982.

¹⁵ За онтогенетическия и филогенетическия начин на четене вж. А. М. Леви до в. Автор—образ—читател. Л., 1983, с. 297.

¹⁶ Вж. Д. Лек ов. Литература—общество—култура. Литературно-социологически, и литературно-исторически проблеми на Българското възраждане. С., 1982.

¹⁷ Вж. гл. II — „Литературната теория и социалните модели на четене“. — В: St. Mailloux. Interpretive conventions. . . , 1982.

¹⁸ Пак там, с. 41.

и рационалното от психологическите и социологическите методи при изследването на текста, от теориите на Изер и на други представители на рецептивната естетика.

Литературната творба въздейства по различен начин върху отделните социални и национални общности. Трудно е да се проследи процесът на четенето и рецепцията на текста в миналото, тъй като достигналата до нас информация е оскъдна. Затова към отделния факт трябва да се подхожда комплексно, четенето да се разглежда в единството и противоречието на два процеса — обществен и личен¹⁹, да се има предвид къде и в каква среда се осъществява — в семейството, на село или в града, — по какъв начин става — индивидуално или групово, и т. н. Различните способности на четене на различните текстове през Възраждането са културно, социално, психологически обусловени и могат да бъдат възсъздадени чрез приписки, спомени, писма, спомоществователски списъци и други документи.

Българската интелигенция, получила образование в чужбина, има възможност да се запознае с публикации, в които се разглеждат въпроси за рецепцията на текста. Въз основа на американски източници, както вече посочихме, А. Цанов съставя първите три книжки от поредицата „Напредък“. Може да се предполага, че информация по тези проблеми получават и българите, придобили образование в Русия и други страни. В руските мъжки и девически училища, например, е било популярно „Руководство к чтению поэтических сочинений Л. Эккардта“²⁰. Издадено за „разумно четене на поетическите произведения“, освен на общите принципи на четенето, в това ръководство се обръща внимание на насладата, предопределена от „пълната свобода на духа“²¹, препоръчва се текстът да бъде препрочетен многократно, за да се установи дали читателят е претърпял развитие. А посредством въпросите в изданието ученикът се насочва и към сътворчество в процеса на четенето. Логично е да се допусне, че информацията от подобни издания е била популяризирана от учителите със солидна литературна култура в българското училище и тя, заедно с изучаваното по риторика и теория на словесността, създава у ученика надеждни ориентири за „разумното усвояване“ на художествения текст.

* * *

Всеки текст има определена категория читатели. Но към него могат да проявят интерес и представители на други интелектуални и социални групировки. Насочването на читателя към конкретен писател и творба е в зависимост от различни фактори — познавателни, практически, емоционално-естетически и т. н.²² Читателският интерес, като се има предвид сложната взаимозависимост между възприемателя и условията, които формират неговата култура, изисквания и вкус, се оказва своеобразен и той трябва да се разглежда „не само в субективен, но и в социално-психологически план“²³. През различни времена този интерес е различен. Доминираща роля в него в зависимост от обществената и духовната ситуация играят различни компоненти. И все пак решаващи се оказват кристализиращият център, специфичните изживявания, ентелехиите, присъщи на всяко поколение²⁴. Те предопределят отношението на неговите представители към книгата, към писателя, към проблемите, които се разглеждат. Н. А. Рубакин справедливо приема и утвърждава, че въпросът за „хубавата книга въобще“ се

¹⁹ Вж. В. Д. Стелмах. Из опыта изучения читательских интересов. — В: Художественное восприятие. I. Л., 1971.

²⁰ Руководство к чтению поэтических сочинений Л. Эккардта. С приложением краткого учебника теории поэзии. Для мужских и женских учебных заведений. Издание второе, измененное. Санкт-Петербург, 1877.

²¹ Пак там, с. 10.

²² Вж. Л. И. Беляева. Мотивы чтения и критерии оценок произведений художественной литературы у различных категорий читателей. — В: Художественное восприятие. I. Л., 1971.

²³ О. С. Чубарьян. Исследования чтения и читателей в системе социальных наук. — В: Проблемы социологии и психологии чтения. М., 1975.

²⁴ Вж. Д. Лекков. Литература—общество—культура, с. 35—76.

„свежда до въпроса за *подходящата книга* — подходяща за даден читател, в даден момент, при дадени вътрешни и външни условия“²⁵.

Вкусът и критериите на читателите от различни поколения не са унифицирани, предпочитанията към автори и книги са различни. В оценката на индивидуалния възприемател обаче винаги се долавят груповите изживявания, специфичната душевност и мисленост на поколението, към което принадлежи. Фрапиращата особеност на възрожденската литература, утилитаризмът, слага отпечатък върху триадата „писател—творба—възприемател“ и през различни периоди от Възраждането предопределя и проблематиката на книжовната продукция, и отношението на представителите на различните поколения към нея. През 40-те години на XIX в. Геров е резервиран, в определена степен иронично-настъпателен към „Денница на новобългарското образование“ на Априлов, получила висока оценка от книжовниците от литературно-педагогическото поколение. Неофит Рилски и Христо Ботев възприемат по различен начин елегията на Славейков „Не пей ми се“. Специфичните изживявания на поколението оказват влияние върху читателските му конвенции. Но общите задачи, които трябва да осъществяват писатели и читатели от различни поколения през Възраждането — модернизирани и масовизирани на образованието и културата, борба за официалното признаване на българската националност, за демократизация на политическия и социалния живот, — в повечето случаи ги обединяват, без да заличават различията между тях. В зависимост от това отношението към конкретния текст трябва да се разглежда диференцирано — с оглед на специфичното и общото, на разграничавашото и обединяващото при различните категории читатели. Само чрез конкретизацията на текста във времето, за която говори Р. Ингарден, може да се долови спецификата на твореца и неговия възприемател²⁶, да се изяснят причините за интереса на читателя към конкретна творба, неговата активност в процеса на четенето²⁷.

Когато става въпрос за литературния текст, трябва да се имат предвид някои неговите специфични особености, на които обръща внимание съвременната рецептивна естетика. Изер, например, говори за така наречените *празнини* или *неопределени отрязъци* в творбата. „Празните места в литературния текст — отбелязва той — не са недостатък, те са елементарна предпоставка за неговото въздействие. . . Читателят непрекъснато попълва, съответно отстранява празните места.“ „ . . . Количеството неопределеност в художествената проза — а може би и в литературата изобщо — представлява най-важен елемент от включването на читателя в текста.“²⁸ Възприемането на текста в неговата отвореност, за която говорят Ингарден, Яус²⁹, с неговите „празни“ или „пусти“ места дава възможност той да бъде обвързан по-плътни с читателя и с оня диалог, който този читател осъществява чрез творбата със самия писател.

Интересът на възприемателя към произведението започва преди той да е имал възможност да се запознае с него. И термин като „хоризонт на очакване“, формулиран от Карл Манхайм, но утвърден от Ханс-Роберт Яус, се оказва практически приложим и пълноценен. Пристъпвайки към творбата с определен жизнен и общокултурен опит, читателят очаква, приема, отхвърля, утвърждава.

Имайки предвид основни понятия при анализа на текста, Харалд Вайнрих отбелязва: „Бих искал тук, при този изследователски метод, да въведа още едно понятие. То произхожда от лингвистиката или, в по-широкия смисъл, от общата наука за знако-

²⁵ Н. А. Рубакин. Избранное в двух томах. Т. II. М., 1975.

²⁶ Вж. Р. Ингарден. Литературное произведение и его конкретизация. — В: Исследования по эстетике. Перевод с польского. М., 1962.

²⁷ Вж. Н. А. Рубакин. Избранное в двух томах. Т. II, с. 5; I. Culler. Stanley Fish and Righting of Reader. — In: The Pursuit of Signs (Semiotics, Literature, Deconstruction).

²⁸ V. Iser. Apelativna struktura tekstova. — In: Teorija recepcije u nauci o kniževnosti. Beograd, Nolit, 1978, с. 7, 15—16; за отношението към тази концепция на Изер вж.: R. Siegers. Readers, Text and Author: Some implications of Rezeptionsästhetik. — Yearbook of Comparative and general Literature Bloomington. Indiana university, 1975, p. 16; също: А. Т. Натев. Относно комуникативната природа на изкуството. — В: Култура и общуване. С., 1986.

²⁹ По въпроса вж.: S. t. Mailloux. Interpretive conventions, p. 168.

вете, от семиотиката. Имам предвид понятието „сигнал“. Всеки текст, така да се каже, съдържа определени упътвания за читателя, които трябва да му дават възможността или да го улеснят в ориентирането му в това кътче на света, което му поднася книгата. Ако оформеното съдържание на един текст може да се нарече негова семантика, тогава тези сигнали могат да се означат като негов синтаксис.³⁰

Конкретизиран в зависимост от епоха, писател, възприемател, от духовната и обществената атмосфера, литературният текст през Възраждането дава възможност за интересни наблюдения във връзка с неговата интерпретация от страна на възрожденския читател. При комуникацията „всеки процес на предаване—възприемане на съобщението е акт на съвместна дейност на автора и читателя“³¹. Читателят трябва да декодира онези значения на текста, с които той е „натоварен“ от самия писател, т. е. стига се до въпроса за „сътворчеството“ — до каква степен и как възприемателят се оказва партньор на автора в процеса на четенето. Оставяме настрана някои крайни увлечения в тази насока на представители на рецептивната естетика като Гьоз Винолд например³². Вземаме под внимание интересни изследвания за текста, които насочват към пътищата и формите на „сътворчество“ от страна на читателя.

В процеса на художествената комуникация изключителна роля играе асоциативният принцип, на който са подчинени литературното творчество и възприемателните способности на читателя³³. Асоциациите, закодирани в литературното произведение, могат да бъдат „разшифровани“ по различен начин от читателската публика. Едни ще се насочат към част от „заложеното“ в текста, други ще възпроизведат основното, трети, попълвайки „празнините“ в литературната творба, ще видоизменят или изцяло променят идейно-художествената проекция на автора. Големите творци разчитат на асоциацията, на активното начало от страна на читателя. „Когато пиша — споделя Чехов, — аз напълно разчитам на читателя, предполагайки, че недостигащия в разказа субективен елемент той ще си го притури сам“³⁴. В миналото някои изследователи поддържаха тезата, че възприемането на художествената творба е „повторение на процеса на творчеството“³⁵. Чехов и други творци на словото са категорични — читателят е активен участник в интерпретацията на текста, намира се в „равноправен диалог с писателя“, според определеното на Анатол Франс. В този диалог той „дообработва“ онова, което е загатнато и закодирано в творбата. Някои наричат тази „дообработка“, това „запълване“ на „празнините“ в текста „творчество“ или „сътворчество“, други, като Б. С. Мейлах, възприемат тези определения като неточни и смятат, че би могло да се говори за „степен на активност на художественото възприятие“, за „съпреживяване“, за „личностна, субективна окраска на възприеманите образи“³⁶. Независимо от разноезичието в терминологиата, творческото начало у активния читател е винаги налице. То има само различни степени, предопределени от спецификата и конкретизиращата на текста, от еволюцията и своеобразието на читателската публика. В достигналата до нас информация от Възраждането обикновено се обръща внимание на неотразимото обществено и художествено въздействие на творбата върху читателя и слушателя. Тя влияе „силно на въображението“³⁷, всички остават „просто гръмнати“, „почти

³⁰ H. Vajnrīh. V prilog jednoj istoriji kniževnosti za čitaoca. — In: Teorija recepcije u nauci o kniževnosti, с. 87.

³¹ Г. С. Сухобская. Восприятие научно-популярного текста взрослыми людьми как проблемы психологического исследования. — В: Психологические проблемы чтения. Сборник научных трудов. Л., 1981.

³² За него вж.: St. Mailloux. Interpretive conventions...; R. Siegers. Readers, Text and Author: Some implications of Rezeptionsästhetik. — Yearbook of Comparative and General Literature. Bloomington, Indiana University, 1975.

³³ Вж. А. Моль. Социодинамика культуры. М., 1973; И. Л. Савранский. Коммуникативно-эстетические функции культуры. М., 1979.

³⁴ А. П. Чехов. Полное собр. соч. и писем в 20-ти т. Т. 18. М., 1982, с. 51.

³⁵ По този въпрос вж.: Б. С. Мейлах. Процесс творчества и художественное восприятие. М., 1985.

³⁶ Пак там, с. 207.

³⁷ Вж. Д. Юрков. Старо време. С., 1947, с. 23.

слисани³⁸. Емоционалният стрес от контакта с революционната поезия на Чинтулов и Ботев, с „Нешастна фамилия“ на Друмев³⁹ е предопределен от тематиката, от единството между реакциите на автора, закодирани в текста, и на неговия възприемател, от политическата ситуация, при която става четенето или слушането на творбата. В такива случаи превес взема психологическото състояние на читателя или слушателя. Той се включва в активно взаимодействие с текста чрез декодирането на някои символи и сигнали, чрез преосмислянето на новата информация в съпоставка със старата. Ключовите думи определят нагласата, настроението, атмосферата. Във връзка с огромното патриотично въздействие на бунтовните песни през Възраждането Н. Начов си спомня: „Попаднаха ли в текста *техните славни имена* (на Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотю, дядо Жельо, Панайот Хитов, Димитър Дишлият, б. м.) или думите *смърт* или *свобода*, *България*, *лев планински*. . . ние ги изписвахме с по-едри и орнаментирани букви. . .“⁴⁰ Възрожденският читател се насочва към гражданския и емоционалния смисъл на конкретни кодове в творбата — и започва да ги откроява по различен начин при преписването на текста.

Невинаги обаче подобни ключови думи дават възможност на възприемателя да дешифрира авторския замисъл и предназначението на творбата. През 1849 г. в бр. 62 на „Цариградски вестник“ е обнародвано стихотворението на Чинтулов „Китка от Балкана“, написано по конкретен повод — неизпълненото обещание на Д. Мутев да издаде книга под същото заглавие. По повод на тази публикация Добри Стойнов разказва следното, което е чул от поета: „Когато на Чинтулов останало една година да довърши семинарията, през лятото намира средства да се завърне в родния си град. . . и минал през Цариград. Там той се намерил с няколко търговци-сливенци, които си говорели, че стихотворението „Китка от Балкана“ трябва да е написано с политическа цел. Чинтулов, без да им яви, че той е авторът на казаното стихотворение, разказал им какво значи това стихотворение и с каква цел е написано, ала те му отговорили: „Ти си още млад и не разбираш от тия работи.“⁴¹ Оказва се, че полюсът на автора и полюсът на определен кръг читатели са противоположни, че не се получава „засичане“ между закодираната в текста информация и „хоризонта на очакване“, с който пристъпва към творбата читателят. Защо? — В случая основна ключова дума като „Балкан“, символ на волност и свобода, която фигурира още в заглавието на творбата („Китка от Балкана“), „подвежда“ възприемателя. Освен това към *политическата интерпретация* на текста го насочват и други символи — по стар народен обичай китка се дава за здраве, за обич, за живот. При това Чинтуловата „китка не е обикновена — тя е от Балкана. В стихотворението попадаме и на алегорични образи — котка и мишка, — които за възрожденския читател почти винаги имат конкретно реално покритие — насилник и роб. Естествено е при такава „кодова натовареност“ на текста част от читателите да направят свой политически прочит на творбата и да реализират своеобразен сътворчески процес, който дава друга, обществена функция на стихотворението.

Но своя интерпретация на „Китка от Балкана“ прави и Славейков. В писмо до Н. Палаузов от 31 май 1852 г. той споделя: „Речи, че взех да си страхувам и за моята „Смесна китка“, да я не изяде котката, както одеската. Неестествените стихове на Г. Чинтулова добиват естественост, и мишките, които никога не са яли китки, щат проядат“⁴². Славейков има намерение да издава списание под заглавие „Смесна китка“. Но не може да събере достатъчно пооществователи и чувствава, че не ще успее да

³⁸ Вж. Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев в спомените на съвременниците си. С., 1979, 372—373.

³⁹ Пак там, с. 526.

⁴⁰ Н. Начов. Спомени. — Юбилеен сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на Габровската Априловска гимназия. Пловдив, 1900, 134—135.

⁴¹ Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев в спомените на съвременниците си, с. 365.

⁴² П. Р. Славейков. Съчинения. Т. VIII. С., 1982, с. 72.

осъществи желанието си. В състояние на съмнение и противоречиви чувства той зачита сатирата на Чинтулов и независимо че знае кой е конкретният ѝ адресат, започва да я „приписва“ на себе си. Нещо повече — интерпретира текста като прототип, Славейков продължава диалога с Чинтулов като читател и творец чрез стихотворението, което му изпраща и което цитира в писмото си до Н. Палаузов. Възможно е „Китка от Балкана“ да е възприета и по начин, различен от посочените. Независимо от различния „хоризонт на очакване“, от различната култура и нагласа на читателя стихотворението документираща високата активност на възрожденския възприемател, многофункционалността на литературната творба, различните позиции, от които се интерпретира. След като вземем под внимание начина, по който е възприета творба като „Китка от Балкана“, можем да имаме реална представа и за рецепцията на „интимни“ Чинтулови стихотворения като „Стара майка се прощава със сина си“ или „Изпроводак на едно българина из Одеса“, в които поетът съзнателно насочва към гражданското дешифриране на текста. Стихотворението „Изпроводак...“ може да бъде „разчетено“ пълноценно с оглед на „заложената“ конкретна информация в него само в случай, че читателят е успял да се запознае с написаните преди него стихотворни творби на Чинтулов — „Къде си, вярна ти любов народна?“ и „Стани, стани, юнак балкански“, т. е. след като има предварителна представа за специфични сигнали и ключови думи от неговата поезия. За свободата поетът има утвърден символ — светлината, за робството — тъмнината, тъмния облак („да светне нашата земя“, „под тъмен облак затъмней“). Това предопределя подхода на възприемателя при интерпретацията и на стихотворението „Изпроводак на едно българина из Одеса“. В него Чинтулов съвсем съзнателно използва ключови думи, като „небесен свет“, „светене“, „мрак“, „мъгли“, и дава възможност на възрожденския читател да направи *политически* прочит на творбата, към който го насочва и самият поет.

В процеса на „сътворчество“ читателят и слушателят могат да променят идейните акценти на произведението и чрез неговата нова редакция. Но и в такива случаи тези акценти насочват към първия му вариант, който е вече популярен. В „Песнопойче“ (1860) на Никола Геров попадаме на нова, „просветителска“ редакция на стихотворението на Чинтулов „Къде си, вярна ти любов народна?“ под заглавие „Побудителна во учению“. В стремежа си да обвърже просветата и културата с революцията интерпретаторът на творбата „натоварва“ текста с такава информация, която на пръв поглед противоречи на творческите намерения на автора:

„Я силен пламин ти плавни,
та силен огън запали
на младите в сърцата
да тръгнат по школата.“

Или:

„Да викнем сички с глас голямо
до сичкия Колжа балкан:
голямо, мало, ставай,
учение захващай.“

В стихотворението са внесени промени, които му дават нова проекция. Но то запазва и своя първоначален смисъл, който не е пренебрегнат от читателя и слушателя, но който изпълнява в случая функциите на подтекст.

Информацията, получена от поезията на Чинтулов и на други писатели, революционната ситуация, стремежът към активното усвояване на художествения текст обогатяват възприемателните способности на читателя и слушателя през 60—70-те години на XIX в. „Минал бе тогава Хаджи Димитър с четата си — споделя в спомените си Добри Ганчев. — Приказките, разказите за юначеството на тази чета минаваха границите на всяка разумна измислица. Всеки се надпреварваше да измисли нещо по-ново и по-голямо от туй, що сам е чул. Създадох се невероятни песни в главите на младежите. А те будеха сърцата, окриляха вярата, надеждите...“⁴³ Към вече извест-

⁴³ Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев в спомените на съвременниците си, с. 371.

ното, към чуждото възприемателят притуря и нещо свое. Привикнал със свободната „интервенция“ в текста, той интерпретира без усилие и събития, и достигнали до него известия. Новата информация става повод за промени, за нови редакции на конкретни стихотворения. Текстът се мелодизира и получава значително по-голяма популярност. Възприемателният процес достига до най-висшата си фаза — реализация на въздействието в конкретен практически акт.

Активността на читателя, процесът на „сътворчество“ при различните жанрови форми са различни. От значение се оказват не само категорията, психологията, индивидуалните качества на отделния възприемател, но и възможностите, които предлага произведението в границите на жанра. В зависимост от това пресев в интерпретацията може да вземе емоционалното или събитийното, героят от литературното произведение да бъде възприеман в различни жизненни и художествени конкретизации. Към „Нещастна фамилия“, като първа оригинална българска повест, „хоризонтът на очакване“ от различните категории читатели е различен. Различен е и прочитът на текста. Литературно осведоменият читател, който има представа за своеобразието на жанра, очаква да намери отговор на въпроса, как разказът, повестта или романът като жанрови категории могат да бъдат реализирани в зависимост от своеобразието на условия, национална психология, традиции, вкус. Реакциите на юношата, на полуграмотния читател и слушател имат друг индивидуален отзвук. Митрополит Симеон Варненско-Преславски се запознава с „Нещастна фамилия“ на „млади години“, след като е имал възможност да прочете някои от преведените или побългарени чуждестранни белетристични произведения. Въздействието от повестта е силно, а „някои сцени в гората Маркиш“ остават в съзнанието му завинаги⁴⁴. Незаличимото в спомена е свързано с активното възприемане на текста — на сюжета, на неговия национален характер. На читателя-юноша впечатление прави и композицията и преди всичко „свършека“ на повестта. Влади „се свира в своето „Самодивско жилище“ сред горите, запалва го от четирите края, влиза в него и вече не излиза. Пита се: дали е той останал жив, или е изгорял ведно с къщата?“⁴⁵ Започва интерпретацията, свързана с догадки, съмнения и надежди. Влади може да е загинал. Но има вероятност и „да се свирял под пламъците в някое подземие, по него да е излязъл в друг край на гората само за да мислят турците, че е изгорял ведно с къщата си, пък той може да е забягнал. . .“ „Сътворчеството“ се превръща в творчество — в „продължението“ на повестта, „писано“ вече от читателя-юноша, героят напуска местността. „Празните места“ в текста се „попълват“ по различен начин от читателя. За едни Влади може да стане хайдутин, за други — революционер във Влашко. „Дописването“ на творбата не спира дотук. „А сега, като си идат турците и като ще стане Българско“, продължава да мисли върху съдбата на Влади читателят-юноша, „той ще се озове. . . Ура!“⁴⁶ Повестта е „досътворена“. Заедно с читателя-юноша тя е прочетена и от неговия „бабу“, т. е. от „младия читател“, според определението на Друмев, който се оказва по-умерен в своите интерпретации — „малко по-студен от мен и не викаше ведно с мене „ура“. Чувства се необходимост от арбитър — той се появява в лицето на даскал Димитър, който „непременно трябваше да знае“ съдбата на Влади. „Той всичко знаеше“⁴⁷. „Нещастна фамилия“ заживява в представите на различни читателски групи през Възраждането по различен начин. Всяка от тях дава свое тълкувание на герои, ситуации, композиция. А това говори, че след публикуването ѝ в сп. „Български книжици“ повестта започва свой живот, обогатяван и „досътворяван“ в зависимост от „хоризонта на очакване“ на ученици, селяни, занаятчии, интелегенти, от конкретизацията ѝ във времето.

По различен начин, вероятно, се отнася читателят и към „завършека“ на незавършената втора повест на Друмев „Ученик и благодетели или чуждото си е все

⁴⁴ Пак там, с. 526.

⁴⁵ Пак там, 553—554.

⁴⁶ Пак там, с. 553.

⁴⁷ Пак там, с. 554.

чуждо". Вазов препрочита подлистника на „Съветник“, където се печати творбата, по няколко пъти, щом получи вестника и го очаква „с нетърпение следващата събота“⁴⁸. При срещата си по-късно с Друмев той му разказва доколко неговата повест пленява юношеското му въображение, което възприема и написаното, и ненаписаното в зависимост от настройката на един бъдещ читател-творец. Белетристът остава повестта незавършена, защото в момента се оказва безсилен да прозре в бъдещата съдба на Петър. Той предпочита да изчака събитията на бъдните дни. Но след години се разграничава от героя — и не дописва „Ученик и благодетели“. С положителност може да се приеме обаче, че онова, което съзнателно не довършва Друмев, го „досътворява“ новият читател в различни свои и вероятно твърде интересни финали на повестта.

В изследването си „Апелативната структура на текста“⁴⁹, изяснявайки проблема за неопределеността, за „празните“ места в белетристичната творба, В. Изер поставя и въпроса за така наречения „роман с продължение“, като го документира с примери от творчеството на Дикенс. Има се предвид обнародването на текста на части, на определени „дозии“ в периодично издание. Този начин на представяне на творбата има в известна степен рекламен характер — да предизвика интереса на читателя към произведението и към списанието, в което е обнародвано, а при излизането на романа или повестта в самостоятелна книга да се осигури по-голям брой абонати, съответно и по-голям тираж. Творбата „с продължение“ оказва въздействие и във взаимоотношенията между писателя, текста и читателя. Дикенс, отбелязва В. Изер, пише отделните части от своите романи в промеждутъците между появата им в периодичния печат. През това време той се интересува как възприемателът си представя по-нататъшния ход на събитията, съдбата на героите. Това дава отражение в структурата и цялостната идейно-тематична и художествена реализация на романа.

Произведенията „с продължение“ се появяват често във възрожденската периодика. По такъв начин читателят се запознава с „Нещастна фамилия“ и „Ученик и благодетели“, с разказите и повестите на Каравелов. Интересът към един нов жанр в българската литература се засилва, броят на читателите се увеличава, активността им в процеса на възприемането на текста расте. В деня, когато се получава в. „Съветник“, в който се печата „Ученик и благодетели“, Вазов излиза извън Сопот, „далеко на полето“, за да получи и прочете по-бързо следващата част на повестта⁵⁰. Разказите и повестите на Каравелов се четат с голям интерес „от старо и младо“⁵¹. Този интерес е продуциран от проблематиката, от дарбата на автора, от неговата гражданска позиция, от уменията му да заинтригува и държи будно вниманието на читателя. В процеса на активизиране на диалога между писател и възприемател от значение се оказва и моментът на „прекъсването“. Обикновено то става, когато напрежението в обнародваната част от творбата е високо, когато трябва да се разреши някаква загадка, да се изясни конкретна сюжетна ситуация. Читателят остава в очакване, без да престане да живее с впечатлението от прочетения текст. Нещо повече — той прави опит да „налучка“ по-нататъшното развитие на действието, да предугади бъдещите реакции и поведение на героите, да стане „съавтор“. Проследяването на „прекъсванията“ и „продълженията“ само на една белетристична творба на Каравелов на страниците на „Свобода“ или „Независимост“ дава възможност за интересни наблюдения и обобщения във връзка с процеса на „сътворчество“ при възприемането на текста.

Разказът „Мъченик“ е обнародван в 13 броя на в. „Свобода“ (бр. 20—32, 1870 г.). И всяко „прекъсване“ става в момент, когато читателят очаква да получи отговор на нещо, към което го е насочил авторът. Интервалите между отделните „продължения“ го карат да се догажда, да създава нови ситуации във връзка с причините за заточаване-

⁴⁸ Пак там, с. 508.

⁴⁹ V. I s e r. *Апелативна структура текстовта*. — In: *Теорија rezepecie u nauci o kniževnosti*.

⁵⁰ Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев в спомените на съвременниците си, с. 508.

⁵¹ Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си. С., 1967, с. 322.

то на Цено и дядо Коста, за поведението на фанариотския владика, за организирането на народния бунт, за интимните отношения между Цено и Драганка и т. н. Чрез различни публикации във всеки брой на „Свобода“ Каравелов насочва към социалния модел при четенето и възприемането на творбата. Статиите, политическите прегледи, дописките и другите материали, обвързани с проблемите на повестта, дават възможност на читателя не само да интерпретира пълноценно обнародваното, но да се насочи и към създаването на нови ситуации и герои във връзка с все още непубликуваното. При отпечатването на следващите части на повестта се получават интересни вариации в зависимост от предварително „заложеното“ от страна на автора и очакваното и „досътвореното“ от неговите читатели. Наистина чрез своя коментар писателят прави опит да насочи възприемателя към определени реакции и конвенции⁶². Но понякога този коментар, давайки възможност на читателя да „досътвори“ по логиката на своя жизнен опит и вкус, може да доведе и до решения, противоположни на замисъла на автора.

Каравелов обнародва „Българи от старо време“, „Войвода“, „На чужд гроб без съзљи плачат“, „Неда“, „Крива ли е съдбата?“, „Хаджи Ничо“ в самостоятелни издания. Но преди това ги публикува в периодичния печат. Той добре разбира ролята на литературната творба в контекста на останалите публикации във вестника и списанието, възможностите за интерпретация в този контекст. Белетристичното произведение, издадено самостоятелно и на „части“, не се възприема по един и същ начин. Когато читателят разполага с целия текст, заинтригуван от сюжета, от постъпките на героите, той чете обикновено бързо, без да има възможност да обмисля по-задълбочено определени пасажии от произведението. Наистина след прочита на творбата той продължава да я носи в съзнанието си, да води диалог с автора, със себе си. Но това става, след като възприеме произведението като текстова и художествена цялост, ако не направи, разбира се, „принудителна“ или наложила му се почивка по време на четенето. При четенето без прекъсване „сътворството“ на читателя е по-малко, тъй като и „празните“ места в текста намаляват. „Сътворството“ в такъв случай засяга преди всичко отделни детайли в образа и обстановката, в търсенето на аргументи „за“ или „против“ тезата на автора, в откриването на аналогии между зафиксирането в творбата и действителността. Възможностите на възприемателя при обнародването на художествен текст „с продължение“ са по-богати. Това е имал предвид и Каравелов и чрез един външно технически похват, наложен му от ограничения обем на вестника, той прави читателя активен участник в процеса на художествената комуникация.

Излизането на творбата в самостоятелно издание след обнародването ѝ на „части“ не намалява нейната стойност. Изменят се в известна степен обаче формите на нейната рецепция, долавят се нови нюанси в диалога между писател и адресат. Читателят, след като е имал възможност да прочете разказа или повестта „с продължение“ на страниците на периодичното издание, намесвайки се активно в тяхното „досътворяване“, сега подхожда по друг начин при четенето на текста. Той не очаква от него някаква нова информация във връзка със сюжета, с поведението на героите, с позициите на автора. При новия прочит, освободен от необходимостта да предвещава, той обръща по-голямо внимание на детайла, на подробностите, търси да открие онова, на което преди това по различни причини не е обрънал внимание. Възприемането на литературното произведение при двойния му, при това различен прочит, става пълноценно, рецепцията се осъществява разнопосочно. Неслучайно след като ги обнародва в периодичния печат, Каравелов издава като самостоятелни издания не всички свои разкази и повести, а само онези, които внасят нещо ново в своеобразието на неговата белетристика, в спецификата на общуването му с възрожденския читател — „Войвода“, „Българи от старо време“, „Неда“, „Крива ли е съдбата?“, „Хаджи Ничо“.

През Възраждането текстът се интерпретира индивидуално и групово — в училището, читалището, семейството, в кръг от приятели и съмишленици. Той е анализиран

⁶² Вж. V. I s e r. Apelativna struktura tekstova, с. 107—108.

от различни позиции, от читатели с различен вкус. Достига се до колективна оценка на художественото произведение, която, без да пренебрегва индивидуалната, се явява определяща за конкретно време, за конкретен модел на четене. Станимир Станимиров посочва как е възприемана „Нешастна фамилия“ между учениците в Габровското училище през 60-те години на XIX в. Те посрещат Друмевата повест с огромен интерес. Четат и разсъждават върху отделни части от текста въз основа на информацията, получена от региона, от периодичния печат. И у всеки се формират конвенции за жанра, за спецификата на художественото творчество. Но тези конвенции трябва да бъдат проверени и уточнени. Това става при обмяна на мнения и впечатления. „Друмевата повест „Нешастна фамилия“ — си сломя Станимиров — пробуди у нас за първи път желание да спорим върху литературни въпроси. Ние спорехме дали е възможно да се опече живо дете на огън. И понеже повестта беше разрешена от турската цензура, ние приемахме тази случка за вярна. Препирахме се също за героите на повестта.“⁵³ Обсъждането на творбата става в ученически кръг след нейния индивидуален прочит. То не е организирано, а е спонтанно и приема форма на „литературна дискусия“. В нея участват читатели с еднаква култура и възраст, но с различни възможности при интерпретацията на текста. Оттук идват и различията, а в резултат на тези различия и спорът. В него се поставя проблемът за художествената условност, за начина, по който са характеризирани героите, за композицията на творбата. Всеки по различен начин „запълва“ „празнините“ в текста, „дошлифова“ повестта. Чрез подобен спор произведението реализира най-пълноценно своите обществени и художествени функции, въздейства по-активно върху отделната личност и националната общност.

Диференциацията на читателя в процеса на четенето е необходимо условие, за да се разберат и стойността на текста, и степените на неговото въздействие. Този текст може да има различен характер — художествен или публицистичен, да е под формата на писмо. Но често не жанровата специфика, а талантът на автора, съдържанието на информацията и не на последно място възможностите на възприемателя определят стойността на писменото слово в системата на комуникацията.

На 12 февруари 1876 г. Ботев изпраща до своя съидейник в Браила Тодор Пеев писмо, което има характер на революционен манифест. В него той споделя, че „големи хора вършат малки работи“, че „пигмеи се покачили на необозрими кокили и посягат със своите къси умове да уловят месеца за рогата“⁵⁴. Ботев иронизира и отхвърля пошлостта и посредствеността, призовава за подвиг — духовен, нравствен, политически. Как възприема Пеев посланието на своя съидейник и другар? Как интерпретира един текст, който и досега вълнува със стила, образността, с неудържимата сила на духа? Отговор за състоянието, в което изпада Пеев след прочитането на писмото, дава неговият фейлетон „Браилски искрици“, обнародван в бр. 1 и 2 — 1877 г. на „Дунавска зора“. Той го чете, препрочита, води диалог с автора и след неговата смърт. И в началото на януари 1877 г., когато Д. Паничков подновява издаването на в. „Дунавска зора“, Пеев доразвива част от онова, което Ботев споделя с него в своето писмо. Авторът на „Браилски искрици“ в духа на вече изповяданото от неговия другар иронизира писатели, журналисти, дипломати. Той има предвид, както и Ботев, конкретни лица, но умее да се издигне над злобата на деня, да обобщи. „Ние сега и тъй минаваме — подмята иронично Т. Пеев — през епохата на дилетантизма и на самозванството, когато, според руската пословица, ботушарят се зима да прави кофетори, а шикерджията — ботуши, или, което е още по-лошо: когато хора, които въобще не познават добре ни една работа“, с „колосална ограниченост на ума“, са се заели да издават вестници, интелегенти без „здрав ум“ и способности, неовладеели още родния си език, се препоръчват за писатели, публицисти, дипломати.“⁵⁵

⁵³ Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев в спомените на съвременниците си, с. 560, к.м.

⁵⁴ Вж. Хр. Ботев. Събрани съчинения. Т. 3. С., 1976, с. 236.

⁵⁵ Вж. Т. Пеев. Съчинения. С., 1976, с. 71.

Пеев е мислил върху всяка дума от писмото, измъчвал се е заедно с неговия автор върху парещи проблеми на съвременността. Неслучайно и всяко слово от фейлетона е интерпретация на споделеното от поета и публициста. Но „разговорът“ с Ботев не завършва и не се води само в текста на „Браилски искрици.“ Той продължава и чрез псевдонима на творбата — „Гласът в пустинята“. Тази оригинална библейска метафора, използвана във възрожденската публицистика, получава специфичен поетичен смисъл и популярност чрез стихотворението на Ботев „Моята молитва“:

Не оставяй да изстине
буйно сърце на чужбина,
и гласът ми да премине
тихо като през пустиня.

Когато пише фейлетона „Браилски искрици“, Пеев е в диалог с Ботев не само чрез неговото писмо от 12 февруари 1876 г., но и чрез поезията му. И вземайки за опорни звена конкретни пасажи от писмото, както и отделни стихотворения на поета, той документира резултатите от своите творчески интерпретации чрез текст под заглавие „Браилски искрици“ и псевдоним „Гласът в пустинята“.

Иван Андонов е подведен под революционна клетва над устава на БРЦК, брошурата „Български глас“, поемата „Горски пътник“ и „Неколко речи о Асеню първому. . . на Раковски“⁵⁶. Четниците на Ботев влизат в сражение с черкези и башибозуци с песните „Ей, народ поробен“, „Къде си, вярна ти любов народна?“⁵⁷. Книгата, текстът са се превърнали в светиня. Възприемани не чрез каноните на догмата, както през Средновековието, а чрез ума и сърцето, те доказват живата връзка между писател, възприемател и обществена действителност. Затова обясним е интересът на читателя да реконструира чрез текста образа на писателя, а след това и да го съпостави с реалните му измерения. Чрез периодичните си издания Славейков става кумир за Ат. Шопов. Читателят иска да „материализира“ този кумир — и прави опит да го види и възприеме в жизнените му очертания. Когато се среща със Славейков, Шопов го гледа внимателно, следи всеки негов жест. Тръгва и отново се връща. „Мислех си, че в мен ще остане нещо празно, ако не замина и не го видя още веднъж. . . Няколко дена след това аз се чувствах радостен, доволен. В мен като че беше се изпълнила една празнота. Аз видях Славейков. . .“⁵⁸ В „запълването“ на „празнините“ в текста се намесва и писателят чрез своето духовно и физическо присъствие.

Отношението към прочетеното читателят споделя не само в спомени и писма. Приписките, оставени по ръкописни и печатни книги от Средновековието и Прехода, по страниците на отделни възрожденски издания, съдържат ценна информация за неговите интереси, критерии и вкус, за интерпретацията на текста. И в тях реакциите към произведението са предопределени от неговото съдържание, от възможностите на автора да предразположи, спечели и внуши. Текстът дава повод за асоциации, приписките от монолог се превръщат в диалог на читателя с друг читател. На 1 март 1862 г. Тодор Ненов Манастирски, след като прочита „Четвероевангелие“, оставя следната бележка: „Ах, свята ти древност, как търпиш да живееш в неизказана невежност! О, ти прекрасни ръкописе! Поведи нашия народ, че от тебе зависи ще ли се спаси. О, ти наша древност! Намъдростта богинята те упазила от гръцка злост!“⁵⁹ Петър Годоров хаджи Вълчов, след внимателен прочит на издание на „Александрията“ от 1813 г., оставя следната приписка: „Грижи се за наука, а не за пари: защото многото науки носят пари.“⁶⁰ Текстът и на „Четвероевангелието“, и на „Александрията“ предразполага към различни асоциации. В първия случай насочва към миналото, без

⁵⁶ Вж. А. Андонова, Спомени на една актриса. С., 1942, с. 24.

⁵⁷ Вж. Ботев в спомените на съвременниците си. С., 1967, с. 423.

⁵⁸ Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си. С., 1967, с. 123—124, к. м.

⁵⁹ Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката на Св. Синод. . . С., 1900, с. 47.

⁶⁰ М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. III. С., 1964, с. 441.

да откъсва читателя от съвременността, от борбата за черковна независимост. Във втория — приписката, която е с дата 5 май 1834 г. — към проблемите на образованието и културата. В навечерието на откриването на първото светско училище в България, Габровското през 1835 г., обикновен читател, увлечен от подвизите на един легендарен владетел, не се откъсва от актуалните проблеми на своята съвременност. И намира за необходимо да посочи това.

Чрез приписката възрожденският читател води диалог и със съвременниците си, и с поколенията за важни национални и международни събития — за черковната борба, Априлското въстание, за подвига на Левски и Ботевата чета. Той се интересува не само от онова, което става в България. На „Акатист“, който се е намирал в черквата на с. Пчелище, Великотърновско, е отбелязано: „В 1870-та година падна Франца и Наполеон биде уловен и заведен в Прусия от пруската войска.“⁶¹ Съдбата на Наполеон III и Франция интересува един обикновен българин — и той остава приписка, чрез която документира как чуждестранното участва във формирането на неговата обща култура, в интерпретацията на произведения с различна тематика.

Възприемането на оригиналната литература — художествена, публицистична или научнопопулярна — се осъществява без посредник. Диалогът между читател и писател се реализира чрез текст, който може да получи различни интерпретации, но в който, ако няма, разбира се, волна редакторска намеса, за всяко слово отговаря авторът. Не така стои въпросът при преводната литература — и преди всичко през периода на националното ни възрождане.

⁶¹ Д. Овчаров. Неизвестни приписки върху възрожденски книги от Великотърновски окръг. — Известия на Окръжния музей в Търново. Т. III, 1976, с. 70.